

**Luther in een wereld
van verschil**

Luther in een wereld van verschil

Hermien Kamphof

Voor Wim

ISBN: 9789402191646
© Hermien Kamphof

Inhoudsopgave

Inleiding.....	9
1 De relatie tussen de verschillende <i>Judenschriften</i> en de positie van <i>Vom Schem</i>	15
2 Bohemen in Luthers wereld.....	21
2.1 De politieke situatie in Bohemen ten tijde van de <i>Judenschriften</i> vanuit de historische ontwikkeling	21
2.2 De relatie Nederland – Bohemen.....	31
2.3 De kerkhistorische ontwikkelingen in Bohemen	33
2.4 De Joden in Bohemen	45
3 De Familie Schlick.....	64
3.1 De historische lijn van de familie Schlick	64
3.2 De familie Schlick en de Joden.....	70
3.3 Wolf Schlick.....	73
4 Verbindingslijnen naar Luthers leefwereld.....	81
4.1 Zilvermijnen in Joachimsthal	81
4.2 Johannes Mathesius (1504-1565).....	86
4.3 Argula von Grumbach.....	88
4.4 Regensburg	91
4.5 Afrondende opmerkingen.....	94
5 Luthers inleiding.....	98
5.1 Toelichting bij Luthers inleiding.....	100
6 Luthers verwerking van het geschrift <i>Victoria contra Iudaeos</i> van Porchetus	107
6.1 Luthers eigen exemplaar.....	107
6.2 De lijn naar Agostino Giustiniani, drukker van Porchetus.....	109
6.3 De lijn naar Erasmus	111

6.4	<i>Giustiniani's uitgave van Victoria</i>	113
6.5	<i>Verwerking door Luther</i>	115
7	Porchetus	117
7.1	<i>Herkomst Porchetus</i>	117
7.2	<i>Porchetus' bron</i>	121
8	Middeleeuwse Joodse volkslegenden	123
8.1	<i>Vermelding bij Raimond Martini</i>	123
8.2	<i>Introductie volkslegende door Raimond Martini</i>	125
8.3	<i>Luthers reactie</i>	129
8.4	<i>Afrondende opmerkingen</i>	131
9	Shem Hamphoras	133
9.1	<i>Inleiding op het begrip</i>	133
9.2	<i>Over Anthonius Margaritha</i>	134
9.3	<i>Luther en Margaritha</i>	137
9.4	<i>Luthers uitleg van Schem Hamphoras vergeleken met die van Margaritha</i>	141
9.5	<i>Afrondende opmerkingen</i>	146
10	De afkomst van Maria	148
10.1	<i>inleiding op het probleem</i>	148
10.2	<i>Reconstructie van Luthers argumentatie</i>	151
10.3	<i>"Bewijzen" als apologetische gespreksmethode</i>	154
10.4	<i>Het begrip "bewijzen" bij Luther als filosoof en theoloog</i>	156
10.5	<i>Afrondende opmerkingen</i>	164
11	"Joods bloed"	166
11.1	<i>Afkomst "tegenwoordige Joden"</i>	166
11.2	<i>De positie van de Joodse bevolkingsgroep in de toenmalige maatschappij</i>	173
11.3	<i>Bettelbuch en Rotwelsch</i>	177

11.4	<i>Afkomst en "bloed".....</i>	181
11.5	<i>Evaluerende opmerkingen.....</i>	187
12	Argumenten vanuit de relatie Oude en Nieuwe Testament	190
12.1	<i>Beschrijving van opvattingen zoals verwoord in deze tekst.....</i>	193
12.2	<i>Vergelijking met vroegere tekst van Luther.....</i>	197
12.3	<i>Afrondende opmerkingen.....</i>	199
13	Geslachtsregisters	201
14	De rol van het Hebreeuws voor de argumentatie in <i>Vom Schem</i>	208
14.1	<i>Beschrijving van de problematiek.....</i>	208
14.2	<i>De Hebreeuwse taal en de grondtekst van de Bijbel.....</i>	216
14.3	<i>Uitleg en vertaling op basis van de juiste Hebreeuwse grondtekst.....</i>	227
14.4	<i>Afrondende opmerkingen.....</i>	230
15	Wirkungsgeschichte	233
15.1	<i>Inleiding.....</i>	233
15.2	<i>Druk en verspreiding.....</i>	234
15.3	<i>Verschenen drukken van <i>Vom Schem</i>.....</i>	237
15.4	<i>Gülfferich en Cyriacus, drukkers te Frankfurt.....</i>	238
15.5	<i>Gevolgen voor Joden ten tijde van verschijnen.....</i>	243
15.6	<i>Vom Shem naar Nederland</i>	246
15.7	<i>Franciscus Gomarus.....</i>	251
15.8	<i>Afrondende opmerkingen.....</i>	256
16	Terugblik op de onderzoeksresultaten.....	259
	Nawoord.....	264

Inleiding

Het Lutherjaar 2017 en de daaraan gekoppelde reformatieherdenking liggen inmiddels alweer geruime tijd achter ons. De herdenkingsperiode is niet in alle opzichten verlopen zoals van tevoren gepland en verwacht. Terugblikkend lijkt het erop dat het hoogtepunt vooral in de aanloop naar de herdenking lag en dat de jubileumviering op zich daardoor iets van een anticlimax had. Bezoekersaantallen vielen tegen, de zichtbaarheid in de samenleving was niet optimaal, de kerk bleek relatief weinig stem te hebben. In Duitsland, waar de herdenking een ware hype had moeten ontketenen - van tevoren vergeleken met het WK voetbal - was de teleurstelling dan ook duidelijk voelbaar. Duitse kerkhistorici formuleren een mogelijke reden: "Womöglich liege darin das grundsätzliche Problem des Reformationsjahrs: die massive "Entchristianisierung". Selbst in Luthers Geburtsstadt Eisleben in Sachsen-Anhalt sind heute nur noch sieben Prozent der Bevölkerung Mitglied einer Kirche."¹ Onbedoeld kreeg de Luthermijlpaal zo gevoelsmatig haast het karakter van een afsluiting van een periode. Een afscheidsfeest, dat, hoe mooi ook, toch onherroepelijk het einde van een tijdperk betekent. Want het werd duidelijk, dat het grootste deel van de maatschappij al afscheid van de hele gedachtewereld rondom Luther heeft genomen. En voor zo ver men nog afweet van het bestaan van de persoon, dan gaat het meestal om oppervlakkige naamsbekendheid. Het onderwerp blijkt niet meer zo te kunnen boeien, althans niet als thema voor een groots opgezet evenement. Als publiekstrekkingen winnen dan toch sportevenementen en popconcerten. Een tweede reden bevat de even kernachtig geformuleerde retorische vraag in het artikel: "War es wirklich eine gute Idee, eine zwiespältige Figur wie Luther, den Judenhasser und Bauernfeind, als Erinnerungsfigur und Werbeträger zu nutzen?"² Net zoals in de tijd van Luther zelf bleek ook nu bij de herdenking dat de controverse rondom zijn persoon en werk het lastig maakte om voor ieder de juiste toon te treffen. Bewonderaars van Luther konden minder uit de voeten met de vele aandacht voor de donkere kanten van de reformator. Anderen zagen geen reden tot feest in het herdenken van een persoon met bepaalde bedenkelijke opvattingen. Maar het bespreekbaar maken daarvan bleek toch geen afdoende

¹ M. Fröhlingsdorf, "Reformation ist mehr als Luthers Verdauungsprobleme" in: Der Spiegel, Heft 44, 2017

² idem

methode om dit probleem van te voren “glad te strijken”, zodat het de viering niet kon overschaduwen. Informatie is algemeen beschikbaar en ieder is in de gelegenheid zich van meerder kanten te informeren. Maar nuance geeft ook aarzeling, twijfel soms, en zo werd een collectief zelfbewustzijn, goede basis voor een eensgezind en feestelijk wij-gevoel, gemist bij het jubileum.

Het gaat natuurlijk te ver om de jubileumviering in zijn geheel een mislukking te noemen. Er zijn ongetwijfeld ook veel redelijk tot goed bezochte en inhoudelijk geslaagde bijeenkomsten geweest. Bovendien kunnen individuele ervaringen weer heel anders zijn dan een gemeenschappelijke herinnering. Hoe de evaluatie van de herdenkingsperiode ook uitvalt, op een belangrijk punt is in elk geval winst geboekt. En die winst werd vooral binnengehaald in de aanloopperiode naar 500 jaar reformatie. In allerlei verbanden en op diverse niveaus ontstond hernieuwde belangstelling voor het tijdperk van de hervorming. De aanstaande mijlpaal was in de voorbereidingsperiode aanzet tot verdere studie op veel verschillende relevante terreinen in de theologie, maar ook in de geschiedenis. Dat heeft geleid tot uitgebreid nieuw onderzoek naar de historische omstandigheden in de zestiende eeuw. In dat opzicht kan er zeker in positieve zin over de opbrengsten van de herdenking gesproken worden.

Een veel besproken onderwerp rondom de viering van “reformatie 500” was de visie van Luther op de Joden. En daar was gezien de receptiegeschiedenis van Luthers gedachtengoed gedurende de afgelopen 500 jaar ook alle reden toe. Zeker na de Holocaust kon bij een viering een confrontatie met Luthers standpunten niet uitblijven. Het was wellicht het meest weerbarstige thema, dat steeds weer opdook en in de aandacht kwam. Zo vond ook op dit gebied in de afgelopen tijd opnieuw een brede bezinning plaats, die voor de toekomst is vastgelegd.

Of het mogelijk is om puur aan bezinning en beschouwing nu nog een nieuw aspect toe te voegen, is maar de vraag. Veel standpunten, visies en interpretaties zijn al geformuleerd en bediscussieerd. Maar wat wel altijd relevant is de ontdekking van nieuw historisch feitenmateriaal. En dat is waar het in het voorliggende boek om gaat. Het bevat een studie, die wil bijdragen aan de kennis van de historische omstandigheden, waarbinnen de Jodenliteratuur kon ontstaan. Juist betreffende het contextuele onderzoek is er nog een groot onontgonnen gebied, ook nu de reformatieherdenking achter ons ligt. De Duitse kerkhistoricus en Lutherkenner bij uitstek, Thomas Kaufmann, sprak hierover zijn verbazing nog vrij recent al uit.

Maar meer kennis van de feiten, geeft ook weer een andere blik op de historische werkelijkheid en maakt een beter begrip mogelijk. En zo kan dat dan ook weer leiden tot voortschrijdend inzicht betreffende de interpretatie. Maar primair is de aandacht dus gericht op de ontdekking van nieuwe gegevens. De directe aanleiding voor dit onderzoek was het persoonlijk lezen van Luthers Jodenliteratuur in de oorspronkelijke taal en in zijn geheel. De eerste reactie was er één van totale verbijstering vanwege toon en inhoud. Maar vervolgens was er ook de fascinatie door de blik in de toenmalige omgeving waarin het blijkbaar mogelijk was om op deze manier te denken. De werken roepen een wereld op die voor de tegenwoordige lezer in grote lijnen vreemd is. Dat valt nog niet zo op wanneer alleen bepaalde passages uit de boekjes geciteerd worden, maar des te meer bij kennisname van complete geschriften. Hele basale vragen kwamen op naar de betekenis van bepaalde namen en plaatsen. Onduidelijkheden bleken soms eenvoudig op te lossen door onderzoek te doen naar de feitelijke omstandigheden. Maar vaak ontstond zo weer een nieuwe keten van ontdekkingen. Ook interessant om na te gaan was, hoe de stand van zaken in de theologie was en hoe men argumenteerde en debatteerde. Het bleek mogelijk grotendeels nieuw feitelijk historisch materiaal bijeen te brengen of bekende fenomenen op een nieuwe wijze te combineren.

De methode van onderzoek vraagt vooraf nog toelichting, omdat niet een bepaald thema centraal staat, maar een bepaald boekje, waarvan alleen al de titel tegenwoordig raadselachtig overkomt: *Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht Christi* (verder in dit boek afgekort tot *Vom Schem*).³ Dit geschrift schreef Luther in 1543 als onderdeel van zijn werken over de Joden en in zijn tijd is het vrij bekend geworden. Maar tegenwoordig is het grotendeels in de vergetelheid geraakt. De indruk die dit boekje maakte bij het lezen sprong er nog uit in vergelijking met de andere *Judenschriften*⁴. En die leeservaring is als het ware de onderzoeksvraag geworden. Nieuwsgierigheid naar de achtergronden van dit betoog zetten zich om in vragen. Wat zou er

³ M. Luther, "Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht Christi" Wittenberg, 1543, uitgegeven door F.Cohrs, O. Brenner, in: Knaake, J.K.F.(ed.) *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, Weimar 1883 Bd. 53, p.573-649 . Deze "Weimarer Ausgabe" van Luthers werk is steeds gebruikt en wordt verdr aangeduid met WA.

⁴ Met de Duitse term *Judenschriften* worden de werken van Luther aangeduid waarin Joden/Jodendom het belangrijkste thema vormen. Deze term zal vanwege de duidelijkheid ook verder onvertaald en daarom schuin gedrukt gebruikt worden.

voor nodig zijn om dit werkje te kunnen begrijpen zoals de toenmalige lezer het begrepen heeft. Waar is nadere toelichting nodig en wat voor problemen roept de tekst op. En binnen die leeservaring zijn alle vragen relevant. En zo wordt het mogelijk om verschillende aspecten met elkaar te verbinden en ontstaat er een soort “landkaart” van de omgeving van *Vom Schem* met verschillende knooppunten en verbindingswegen. Historische gegevens kunnen met elkaar gecombineerd worden, vanwege het feit dat zij gerelateerd zijn aan *Vom Schem*. De uitdieping van één bepaald thema biedt die kans niet, maar de aanpak in de breedte vanuit de leeservaring dus wel. De uitkomst was verrassend te noemen.

Een grote hoeveelheid historisch onderzoek is in de loop van de tijd al verricht op het gebied van “Luther en de Joden”. Daar bouwt deze studie op voort. Het werk van de reeds genoemde Duitse kerkhistoricus en Lutheronderzoeker Thomas Kaufmann is op dit terrein toonaangevend. In 2011 verscheen zijn grondige studie “Luthers Judenschriften”, waarvan in 2013 een tweede herziene versie uitkwam. Het werk van Kaufman is onder meer zo betekenisvol vanwege het uitgangspunt dat hij kiest voor zijn benadering. Merkwaardig is het, zo merkt hij in de inleiding op, dat de historisch-contextuele omstandigheden waaronder de afzonderlijke *Judenschriften* ontstaan zijn, in het wetenschappelijk onderzoek nauwelijks aandacht hebben gekregen. Sinds de Weimarer Ausgabe van Luthers complete werken is de historische context eigenlijk niet systematisch nader onderzocht.⁵ Dit is een belangrijke constatering van Kaufmann. Want daaruit volgt, dat een groot wetenschappelijk terrein tot nu toe nog onontgonnen is gebleven, waar mogelijk een schat aan kennis verborgen ligt. Juist vanwege het onbegrip en de vervreemding die de *Judenschriften* in veel opzichten oproepen bij de hedendaagse lezer, is alle kennis belangrijk die tenminste enige verheldering zou kunnen brengen.

Kaufmann betoogt, dat het voor de interpretatie van de geschriften onontbeerlijk is om de historische gegevens in kaart te brengen en te analyseren, om een zo verantwoord en compleet mogelijk beeld van de omstandigheden rond het ontstaan van de geschriften te krijgen. Een uitgebreide bibliografie van relevante publicaties op dit onderzoeksterrein is onderdeel van Kaufmanns werk. Er zijn twee belangrijke redenen om bij deze stand van onderzoek aan te haken voor een vervolgstudie. De belangrijkste reden ligt in het

⁵ T. Kaufmann, *Luthers*, Tübingen 2013

geconstateerde hiaat in het onderzoek. Het is inderdaad verbazingwekkend dat juist de historische contextanalyse tot op heden zo onvolledig is gebleven, terwijl de noodzaak van duiding van de *Judenschriften* toch zo breed werd en wordt gevoeld.

De andere reden tot vervolgstudie is de interpretatiemethode van Kaufmann. Zijn uitgangspunt is, dat men de *Judenschriften* op grond van "harde" historische gegevens uit dient te leggen. Maar dan is het merkwaardig, dat hij deze lijn toch zelf niet steeds consequent volhoudt. De grote hoeveelheid historisch materiaal die hij in zijn studies verwerkt zou voor zichzelf kunnen en moeten spreken. Maar ook Kaufmann voorziet de historische feiten hier en daar van een inkleuring door dit materiaal toch weer in een eigen constructie naar onze hedendaagse tijd te verplaatsen. Daarin wijkt hij dus van zijn eigen lijn af. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de hypothese die verdedigd wordt in "Luthers *Judenschriften*": Hij stelt daar dat de briefvorm, waarin de *Judenschriften* geschreven zijn, alleen dient als literaire constructie. Het gaat dus volgens Kaufmann in werkelijkheid niet om "echte" brieven. Hij vindt in Luthers leven in die fase geen aanwijsbare omstandigheden die tot het schrijven van deze brieven aanleiding gegeven zouden kunnen hebben. Op grond van dat hiaat trekt hij deze conclusie. Maar als Kaufmanns visie juist is, zouden dus de genoemde geadresseerden niet werkelijk de personen geweest zijn, die Luther tijdens het schrijven voor ogen had. Het zou dan dus niet om historisch betrouwbare gegevens gaan, hoewel Luther die zeer specifiek benoemt. Nee, het doel van Luther was volgens deze hypothese de ultieme theologische confrontatie met de Joden. Die was voor Luther van het allergrootste belang, omdat de hele basis van zijn theologie daarmee aan het eind van zijn loopbaan nog eens in het geding was. Luther koos de literaire briefvorm die hij in een fictieve situatie plaatste, zo Kaufmann.

Nog duidelijker wordt de kern van deze methode van interpreteren wanneer deze wordt toegepast op het totaal van Luthers uitingen over de Joden. Dat blijkt uit de publicatie "Luthers *Juden*", (2014) waarin Kaufmann de balans opmaakt van zijn jarenlange Lutheronderzoek op dit gebied.⁶ De titel "Luthers *Juden*" geeft de grondgedachte kernachtig weer: Het hele probleem waar Luther mee worstelde berustte op een constructie in zijn eigen hoofd. Het waren in feite de Joden van Luther en niet die van de objectieve waarneming. Ze zaten, populair uitgedrukt, grotendeels "tussen zijn oren". Ter verduidelijking een citaat uit de inleiding van "Luthers *Juden*": "Luthers *Juden*" sind ein

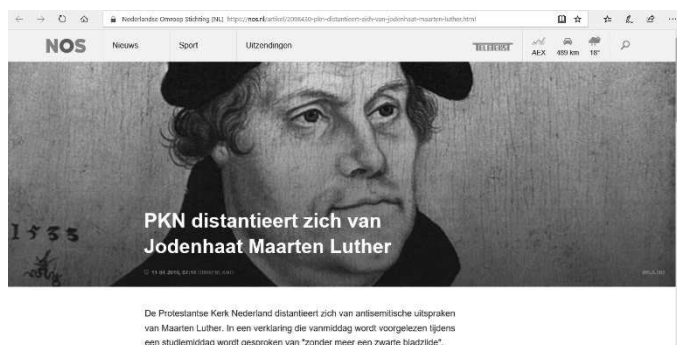
⁶ T. Kaufmann, *Luthers Juden*, Stuttgart 2014

Konglomerat diffuser Ängste, kalkulierter publizistischer Aktivität, spezifisch aktiverer biblischer Traditionsbestände, auch des Ressentiments, des kulturellen Herkommens, der Phantasie, ein Phantom”.⁷

Juist als uitkomst van jarenlang diepgravend feitelijk historisch onderzoek is dit een stelling die in hoge mate uitdaagt.

Is de gedachte uiteindelijk houdbaar, dat er in Luthers werk niet in eerste instantie sprake kan zijn van “de Joden” als historische concrete werkelijkheid, maar vooral van “Luthers Joden” als persoonlijke mentale realiteit? En is de consequentie hiervan, dat er een scheiding aangebracht kan worden tussen “theologische Joden” en “concrete Joden”? Kan men over de ene groep uitspraken doen, terwijl die voor de andere groep geen gevolgen hebben? Is scheiding überhaupt mogelijk en mogelijk gebleken in de reformatie en de geschiedenis daarvoor en daarna? En welke betekenis hebben deze kwesties voor de voortgaande traditie waarin wij staan? Deze vragen zullen worden meegenomen in het voorliggende historische onderzoek waarin *Vom Schem* centraal staat.

Het doel van deze studie is dat de lezer zich enigszins een beeld zal kunnen vormen van de wereld waarin Luthers Judenschriften zijn verschenen. Daartoe dienen de historische deelonderzoeken waarvan verslag gedaan wordt. Daardoor zal ook een meer gefundeerde visie kunnen ontstaan op de ontwikkeling van de problematiek zoals die tot op heden actueel is.

⁷ Kaufmann, idem

1 De relatie tussen de verschillende *Judenschriften* en de positie van *Vom Schem*

Voor een goed overzicht plaatsen we eerst *Vom Schem* te midden van Luthers *Judenschriften*.

“In mijn laatste boekje, in mijn vorige boekje...”, zo begint Luther te schrijven aan *Vom Schem*⁸. Uit deze openingswoorden blijkt, dat *Vom Schem* in nauwe samenhang gelezen moet worden met een werk dat eerder verschenen is. Het gaat hierbij om het bekendste *Judenschrift*, *Von den Juden und Ihren Lügen*, uit 1542. Hiermee zijn twee van de publicaties van Luther genoemd, die specifiek over de Joden gaan en dus onder de noemer *Judenschriften* vallen. Deze publicaties zijn punten op de lijn die van begin af aan door het werk van Luther te volgen is. Vraagstukken rondom de verhouding tussen christendom en jodendom krijgen gedurende zijn hele loopbaan een plaats in geschriften, brieven, preken en gesprekken. We gaan dit globaal na. Het eerste geschrift dat in zijn geheel over het onderwerp handelt, dateert uit 1523 en is getiteld: *Dass Jesus ein geborener Jude sei*.⁹ Dit draagt gedeeltelijk een wat ander karakter dan de rest, vooral vanwege Luthers mildere benadering en toonzetting in de beginfase. Het tweede boekje is van veel later datum, namelijk uit 1537 en draagt als titel *Wider die Sabbater*¹⁰. In de tussenliggende periode van bijna 15 jaar lijkt op het eerste gezicht een opmerkelijke verandering in Luthers attitude ontstaan, die in het Lutheronderzoek veel aandacht heeft getrokken en op verschillende manieren is geïnterpreteerd. Naast andere pogingen om tot een verklaring te komen, spitst dat onderzoek zich hoofdzakelijk toe rond de vraag of er wat het thema Joden betreft, sprake is geweest van een (theologische) omslag bij Luther, zodat er een tegenstelling geconstateerd kan worden tussen zijn “vroege” en “late” visie. Dit laatste lijkt de meest gangbare opvatting te zijn.¹¹

Maar een sterk argument voor juist continuïteit van Luthers opvattingen op dit gebied kan ontleend worden aan een veel minder bekend geworden werkje dat Luther in 1526 schreef: *Vier tröstliche Psalmen an die Königin von Ungarn*¹². Luther bespreekt in dit geschrift

⁸ WA 53, p. 579

⁹ WA 11, p. 307-337

¹⁰ WA 50, 309-338

¹¹ In de waarneming van de auteur wordt deze opvatting het vaakst verdedigd in de huidige discussie.

¹² WA 19, S. 542-615

vier Psalmen, als laatste Psalm 109. Deze Lutherse uitleg van Psalm 109 beslaat zo'n 20 bladzijden (in de Weimarer Ausgabe) en zou zeker de kwalificatie *Judenschrift* kunnen dragen. Dat deze verhandeling in het gangbare onderzoek meestal niet wordt meegenomen, komt waarschijnlijk doordat het een onderdeel is van een groter geheel, de vier Psalmen. Opvallend is, dat in 1535 dit laatste deel over Psalm 109 wel afzonderlijk gedrukt is. Vanaf dat moment moet er dus feitelijk over een totaal van zes *Judenschriften* gesproken worden, in plaats van het gebruikelijke aantal van vijf. De openingszin van de Psalm 109-verklaring is veelzeggend genoeg: "Deze Psalm heeft David in de Geest gemaakt over Christus, die de hele Psalm uitspreekt over zichzelf tegenover Judas, de verrader en tegen het hele jodendom en verkondigt, hoe het hun zal vergaan". En om voorlopig niet meer te noemen: "alle plagen, zowel de geestelijke als de lichamelijke, gaan over de Joden". Men leze zelf de tekst van Psalm 109 om de reikwijdte van deze uitspraak enigszins in te kunnen schatten. Dit geschrift zal in het vervolg over de historische context verder nog aan de orde komen. Hoe verschillend de uitkomsten van diverse onderzoeken naar een eventuele omslag in Luthers attitude ten opzichte van de Joden ook zijn, in elk geval concreet waarneembaar is een toename van de negativiteit in stijl en toon van schrijven en de scherpe en vaak regelrecht platvloers geformuleerde inhoud van de late geschriften. In de laatste fase van zijn leven neemt de relatie tot de Joden een steeds grotere plaats in Luthers denken in, zoals blijkt uit de hoeveelheid aandacht die hij er in die periode aan schenkt. Naast de genoemde afzonderlijke publicaties over het thema, neemt bijvoorbeeld ook het aantal vermeldingen in de Tafelgesprekken toe. Het werkje *Wider die Sabbater*, het eerste "late" geschrift dus, is eigenlijk een uitvoerige brief. Luther stelt aan het slot van zijn schrijven, dat de betreffende zaak de omvang van een brief te buiten gaat. Hij vatte daarom rond die tijd het plan op om zijn gedachten hierover geordender en gedetailleerder op papier te zetten, maar pas na enige jaren heeft hij dit voornemen uitgevoerd. Hoewel hij ook in het daaruit ontstane werk inleidend en afsluitend weer de briefvorm gebruikt, is het resultaat een vrij uitgebreid werk, waarin Luther, zoals hij zelf aankondigt "de talrijke lompe dwaasheden gaat bespreken van het Joodse geloof en de Joodse Schriftverklaring". Na voltooiing gaf hij het die uitdagende titel mee: *Von den Juden und ihren Lügen*. Hij koos zijn titelwoorden weloverwogen, zoals hij zelf uiteenzet: Hij wil aanduiden dat hij *over* de Joden schrijft en niet *tegen*, (in de betekenis van "gericht aan") omdat hij voor zichzelf de conclusie had getrokken dat pogingen hen

te bekeren zinloos waren en hem nog slechts een “beschrijvende” taak restte.

Dit boekje zou het in later tijden het belangrijkste en uiteindelijk meest bekende geschrift van Luthers *Judenschriften* worden. De titel wordt vaak weergegeven in publicaties van allerlei aard die de thematiek “Luther en de Joden” benoemen, hetzij als hoofdonderwerp, hetzij terloops. Dit gaat zowel voor wetenschappelijke als voor populaire publicaties op. Het werkje heeft tot op heden veel aandacht gekregen en er is vaak uit geciteerd.

Het opvallende is, dat het kort na *Von den Juden* verschenen *Vom Schem* meestal ongenoemd blijft of slechts terloops vermeld wordt, bijvoorbeeld zoals reeds opgemerkt ook bij Kaufmann. In het vervolg zal aangetoond worden, dat dit vanwege de structurele samenhang tussen beide werkjes onterecht is, want er blijkt een nauw verband tussen te bestaan. Dit verband is al in *Von den Juden* door de schrijver zelf gelegd: Luther is in *Von den Juden* bezig zijn visie gedetailleerd uit te werken. Maar op een bepaald moment snijdt hij een onderwerp aan, de Joodse mystiek, dat in zijn optiek erg specialistisch is en veel toelichting behoeft. Dan onderbreekt hij zichzelf:¹³ “Maar het is te lang. Ik wil na dit boekje in een afzonderlijk geschrift (Zedel) uit laten gaan wat Porchetus hierover schrijft.”

Die belofte maakt hij onmiddellijk na het verschijnen van *Von den Juden* waar. Al op 7 maart 1543 is hij klaar met het aangekondigde vervolg, dat hij *Vom Schem Hamforas und vom Geschlecht Christi* noemt. Enkele weken later is het in gedrukte vorm voorhanden. In de openingsalinea van *Vom Schem* zegt hij expliciet dat hij nu zijn belofte inlost, om aan het vorige werk nog iets toe te voegen. Aan het einde van *Vom Schem* rondt hij af en zet hij beslist een streep onder zijn schrijven over de Joden. “Hier wil ik het bij laten en met de Joden niet meer van doen hebben. Ik ga ook niet meer over of tegen hen schrijven”. Wat dus begon in het begin van *Von den Juden* wordt afgesloten aan het einde van *Vom Schem*.

De conclusie luidt dan ook, dat *Vom Schem* duidelijk bij *Von den Juden* hoort. *Vom Schem* kan als het ware worden opgevat als een bijlage hiervan. Daarom is het belangrijk dat deze bijlage niet over het hoofd wordt gezien, want die bevat interessante en noodzakelijke aanvullende informatie; in elk geval vond de schrijver het nodig om dit nog toe te voegen. *Von den Juden* is niet helemaal compleet zonder de toevoeging van *Vom Schem*. Het geschrift dat Luther daarna nog schrijft, *Von den letzen Worten Davids*, behandelt een voortschrijdend

¹³ WA, band 53, 513

inzicht op het gebied van de vertaling uit het Hebreeuws en draagt het karakter van een verdieping van aan de orde gestelde exegetische gedachten. In die zin behoort dit werk dus ook nog als aanhangsel bij *Vom Schem* en vormen de drie laatste geschriften eigenlijk een eenheid.

Maar al van begin af aan werd de inhoud van *Vom Schem* als problematisch ervaren, misschien zelfs wel door Luther persoonlijk. Hij schreef namelijk aan zijn vriend en vertaler Justus Jonas toen *Vom Schem* klaar was: "Het is volgens mij niet zo makkelijk in het Latijn te vertalen"¹⁴. En hoewel Jonas *Von den Juden* al in het Latijn vertaald had en er op rekende om dit ook te doen met het aangekondigde vervolg, is er toch geen Latijnse versie van *Vom Schem* verschenen. Uit de vroege receptiegeschiedenis van *Vom Schem* weten we ook, dat Luthers vriend Melancton na het verschijnen geen aanbevelingen voor dit boekje heeft geschreven, terwijl hij dat voor *Von den Juden* wel had gedaan. Het verschijnen van dit werk bracht ook sommige andere naaste vrienden van Luther in een ongemakkelijke positie. Over de inhoud zei Bullinger, zoals we al vernamen: "Misschien enigszins te verontschuldigen als het de uitlatingen van een varkenshoeder waren geweest, maar een theoloog onwaardig." Om de auteur te sparen zijn sommige reacties voor hem achtergehouden en is het boekje na de begintijd wat "verdonkeremaand", hoewel dat pas later echt tot onbekendheid geleid heeft.¹⁵

Deze lijn heeft zich naar het schijnt tot op heden voortgezet in de *Wirkungsgeschichte*¹⁶. Dat is tenminste de indruk als men de tegenwoordige stand van het onderzoek voor de boekjes afzonderlijk bekijkt. Als voorbeeld daarvan zij op deze plaats alleen genoemd, dat pas in 1992 voor het eerst een complete vertaling van *Vom Schem* in het Engels verschenen is.¹⁷ In het laatste hoofdstuk zal nog blijken dat er op het gebied van de *Wirkungsgeschichte* verrassende ontdekkingen gedaan kunnen worden.

Hoe begrijpelijk de overwegingen om *Vom Schem* buiten beschouwing te laten ook zijn, er blijft door die keuze wel historisch en theologisch belangrijk materiaal liggen. Ook *Vom Schem* bevat de weerslag van een denkwereld waarvan wij door de tijd vervreemd zijn, maar die de

¹⁴ WA, band 53, 573

¹⁵ WA 53, 574

¹⁶ In het Nederlands moet dit begrip omschreven worden. Er wordt de uitwerking mee bedoeld, die een bepaald werk gehad heft vanaf het moment van verschijnen. Zie verder Hoofdstuk 15

¹⁷ G. Falk, *The Jew in Christian theology*, McFarland 1992

voedingsbodem was voor het ontstaan van de *Judenschriften*. Een begaanbare weg, waarvoor in deze studie gekozen is, kan de volgende zijn: Inderdaad levert het onoverkomelijke bezwaren op om het hele boekje te vertalen. Er staan passages is die regelrecht als blasfemisch uitgelegd kunnen worden. De auteur gaat zich volledig te buiten. Maar de informatie is zeker bruikbaar en zelfs erg nuttig om het onderzoek verder te brengen. Waar nodig zullen dan ook passages vertaald worden en verder wordt naar de inhoud verwezen. Na uitvoerige overweging is voor deze werkwijze gekozen.

De inleiding en afsluiting van *Von den Juden* zijn dus in de briefvorm geschreven. Luther opent met "*Gnade und Friede im Herrn, lieber herr und guter Freund*" en herhaalt aan het eind de aanspreekvorm "*lieber Herr und guter Freund*" nog een keer. Deze "vriend" ontving niet alleen het werk *Von den Juden*, maar hij is ook dezelfde "goede vriend" aan wie het vijf jaar eerder verschenen *Wider die Sabbatter* gericht is. En omdat *Vom Schem* bij *Von den Juden* hoort en daar verder geen nieuwe geadresseerde vermeld wordt, is dus ook *Vom Schem* in verband te brengen met dezelfde persoon.

Dit levert een belangrijk inzicht op, waar de nadruk in eerste instantie op moet vallen. Het grootste deel van de Jodenpolemie is juist niet algemeen en ongeadresseerd, maar sterk gericht op duidelijk bepaalde geografische plaatsen en met name genoemde personen. De betreffende geschriften van Luther gaan in één duidelijk omschreven richting. Een goede interpretatie moet dan eerst gebaseerd zijn op onderzoek naar de letterlijke lezing en zich dus richten op de genoemde persoon/personen, de omgeving en de omstandigheden. Die zullen niet toevallig door de schrijver in zijn werk zijn opgenomen. Belangrijk is dus om de focus in eerste instantie daarop te richten.

De inleidende aantekeningen bij Luthers werken in de Weimarer Ausgabe is vanwege het algemeen gebruik als standaardwerk de eerst te raadplegen bron voor contextuele gegevens. Vanuit dit vertrekpunt zullen gegevens worden aangevuld en/of gecorrigeerd.

Hoewel Luther in de brieven de "vriend" niet bij zijn naam noemt, wordt er in het onderzoek sinds de Weimarer Ausgabe in het algemeen van uit gegaan, dat hij zich richt tot Graaf Wolfgang Schlick van Falkenau (±1500- 1556) in Bohemen. Deze persoon wordt namelijk wel met naam en toenaam genoemd in het werk van een bevriende theoloog, Mathesius¹⁸, die dit persoonlijk van Luther heeft kunnen vernemen. Dat het hier gaat om een historische

¹⁸ Over de persoon Mathesius: zie blz. 71 e.v.

omstandigheid was lange tijd geen punt van discussie. Pas heel recent heeft Kaufmann, zoals hiervoor uiteengezet, de juistheid van dit uitgangspunt in twijfel getrokken en een alternatieve mogelijkheid aangeboden. Om met grotere waarschijnlijkheid uitspraak over deze kwestie te kunnen doen, verdiepen we ons nader in Wolfgang Schlick van Falkenau in Bohemen.

Daarbij komen basale vragen op, die van grote betekenis zijn: Wie was Wolfgang Schlick? Wat is er bekend over de familie Schlick? Wat weten we over de plaats Falkenau? Waarom een familie uit Bohemen? Wat was het verband met de Joden? Het is te verwachten dat antwoorden weer vervolgvragen zullen oproepen.

2 Bohemen in Luthers wereld

Gezien de tegenwoordige politieke en staatkundige verhoudingen in Europa is het niet direct duidelijk waarom nu juist de streek Bohemen zo'n prominente plaats inneemt in Luthers Jodenliteratuur. Bohemen is in onze tijd niet opvallend wat betreft politieke macht, economisch belang of bevolkingssamenstelling. Daarom is het doel van dit hoofdstuk om duidelijk te maken, wat de positie van Bohemen was in de zestiende eeuw. De illustratie op de voorkant, genomen uit een toenmalige atlas, laat zien hoe centraal men de positie van Bohemen inschatte. Maar om de situatie in de zestiende eeuw te kunnen begrijpen moeten we nagaan hoe de Boheemse geschiedenis zich tot die tijd zo heeft kunnen ontwikkelen. We richten ons hierbij op drie aspecten: de ontwikkeling van de politieke situatie, de kerkgeschiedenis en de aanwezigheid van Joden in Bohemen.

2.1 *De politieke situatie in Bohemen ten tijde van de Judenschriften vanuit de historische ontwikkeling*

De officiële titel "Koning van Bohemen" bestond sinds ongeveer 1085 na Chr. De toenmalige Boheemse vorst Wratislav ontving deze titel uit handen van Heinrich IV, (1050-1106) de eerste keizer in de geschiedenis van Duitsland. Heinrich IV is vooral bekend gebleven vanwege de machtsstrijd tussen paus en wereldlijke overheid. De voorlopige uitkomst daarvan was dat Heinrich in Rome tot keizer gekroond werd. Vervolgens liet hij in Mainz de vergadering van de keurvorsten bijeenroepen. Met algemene instemming werd aan Wratislav van Bohemen officieel de titel van koning toegekend.¹⁹ Die koninklijke waardigheid was een blijk van erkenning omdat Wratislav Heinrich militair en financieel had ondersteund, onder andere in oorlogen tegen de opstandige Saksische bevolking.

In Praag werd Wratislav vervolgens met grote pracht en praal gekroond. De "koning van Bohemen" had vanaf die tijd meestal als keurvorst ook een stem bij de keuze van de Keizer van het Heilige Roomse Rijk, waartoe ook het koninkrijk Bohemen behoorde. Het

¹⁹ Frantisek Martin Pelcl, *Geschichte der Böhmen von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*, Prag, 1817, blz. 73

gebied van het koninkrijk besloeg uitgestrekte gebieden, waaronder behalve Bohemen ook Moravië viel. De streken Bohemen en Moravië stonden in nauwe relatie met elkaar en maakten meestentijds een parallelle ontwikkeling door. Dit gold ook voor het gebied Meissen, dat wel de “wieg van Sachsen” genoemd wordt.²⁰

Weliswaar was de koning van Bohemen één van de belangrijkste machthebbers in die tijd, maar zijn positie was altijd omstreken. Onder de zonen van Wratislav ontstond al “grote onrust en verwarring” in Bohemen. “Onder de regering van deze inheemse hertogen en koningen hebben de Bohemen hun ruige gewoontes, vooral door de invoering van het christendom, enigszins gematigd”. “Zowel de adel als het overige volk bedreef meer oorlogskunst als wetenschap en kunsten.”²¹

De inheemse Tsjechische bevolking, aangevoerd door de Tsjechische adel, was voortdurend beducht voor een al te grote “vreemde” Duitse macht in Bohemen. Anderzijds had de adel ook weer ondersteuning nodig van de Duitse Keizer om de machtspositie te kunnen handhaven. De grote landheren binnen Bohemen waren vrijwel autonome heersers. Zij hadden in hun territorium ruime bevoegdheden en ze wilden die natuurlijk zo veel mogelijk behouden en waar het kon ook uitbreiden. Daardoor was er in het koninkrijk sprake van langere periodes met een labiel machtsevenwicht en van tijd tot tijd zelfs van een totale chaotische toestand.

Met verschillende anekdotes uit de twaalfde en dertiende eeuw wordt de instabiliteit van de situatie geïllustreerd door de Tsjechische Kroniekschrijver Pelcl. Daaruit blijkt onder andere dat de steun van de keizer in conflict of verkiezing ook nogal eens te koop was. Blijkbaar een beslissende factor in het complexe machtsspel: het economisch belang. Zoals altijd en overal was deze onderliggende drijfveer vaak van doorslaggevende betekenis.

Door de voortdurende spanningen heerste er regelmatig veel verwarring. Dit werd dan door “booswichten” uitgebuit om te moorden en te plunderen onder het voorwendsel van loyaliteit aan de tegenpartij.²² De rivaliteit tussen adel en regerende vorsten zal een rode draad blijken te zijn in de aanloop naar en het verloop van de reformatie in Bohemen.

²⁰ <http://www.heidebogen.eu/regionalentwicklung/die-region/region/geschichte.html>

²¹ Pelcl, blz. 167

²² Pelcl, blz.85

Verder vormt ook de problematische relatie tussen de oorspronkelijke Tsjechische bevolking en de later gekomen Duitse inwoners een constante factor van grote betekenis voor de historische ontwikkeling op alle terreinen. Die relatie begon al vanaf de twaalfde eeuw meer en meer te spannen, toen het aantal Duitsers in Bohemen snel toenam. Dit had te maken met agrarische voortuitgang in Europa, waardoor er meer landbouwgrond nodig was. Bohemen was dunner bevolkt dan de aangrenzende Duitse gebieden en dat bood dus mogelijkheden voor Duitse agrariërs. Bovendien kwamen de Duitsers in verband met de zilvermijnbouw naar Bohemen. De Duitse invloed was groot en de Duitsers verwierven belangrijke posities.²³ De integratie van de Duitse nieuwkomers in de oorspronkelijke bevolking verliep echter moeizaam en traag. Er ontstonden onder meer problemen vanwege tweetaligheid, omdat de Duitse gemeenschappen hun eigen taal bleven spreken.

Nog een extra machtsblok in dit krachtenspel vormden de zich snel ontwikkelende steden. Deze stonden in voortdurende concurrentie met de territoriale machtsstructuren.

De chaos heerste ook na de dood in 1306 van Wenzelaus III, die zonder erfopvolger stierf en zo de laatste vorst uit het nageslacht van Wratislav was. Wenzeslaus' zus Elisabeth was gevangen gezet door rivaliserende partijen maar kon vluchten naar het Duitse Nürnberg. Daar deed zij succesvol een beroep op bescherming door de Duitse Keizer. Ze werd ten huwelijk gegeven aan de zoon van de keizer, Johann von Luxemburg. Op die manier kwam Bohemen nu aan het huis van Luxemburg.

De Boheemse bevolking kwam nu dus onder het koninklijk gezag van een persoon van buiten het eigen volk. Om de gunst van de machtige Boheemse heren te winnen beloofde koning Johann de macht bij de Boheemse bevolking te leggen. De koning kweet zich niet altijd optimaal van zijn taak: Hij kwam maar heel af en toe in Praag, hield een paar toernooien, bezocht feesten, nam het ingezamelde geld mee en vertrok weer. Dat leidde tot steeds grotere onvrede. Bovendien legden de Duitse stadhouders, die hem bij zijn afwezigheid vertegenwoordigden, de inwoners zware belastingen op, waar de koning dan zijn luxe leven en zijn oorlogen mee betaalde.

De zoon van Koning Johann was Karel IV (1316-1378), een man van grote betekenis voor Bohemen, ja zelfs een centrale figuur voor beter

²³ Eberhorn, Johannes, *Deutsche in Tschechien*, Köln 2010 te raadplegen: http://www.planet-wissen.de/laender_leute/tschechien/tschechien/tschechen_deutsche.jsp

begrip van de late Middeleeuwen in zijn algemeenheid. Als koning van Bohemen werd hij later ook Keizer van het Heilige Roomse Rijk. Door de vereniging van die beide functies in één persoon, kreeg Bohemen een vooraanstaande positie in het hele Rijk. Nadat er 11 jaar geen koning in Bohemen aanwezig was geweest, maakte Karel van Praag zijn residentie. Hij streefde ernaar om de koninklijke steden en burchten, die zijn vader aan de Boheemse adel verpand had, weer onder koninklijk bestuur terug te brengen. Tijdens afwezigheid van koning Johann hadden de plaatselijke machthebbers vrij spel gehad, maar Karel herstelde de rust en de veiligheid.

Eén van de zaken waardoor hij grote bekendheid verwierf, was de stichting van de Karlsuniversiteit van Praag. Hij liet daarvoor geleerden uit heel Europa komen en gaf hen grote beloningen. Hij deelde de universiteit in vier afdelingen in, die zo zijn hele rijk vertegenwoordigden, namelijk de Boheemse, Beierse, Poolse en Saksische. Dat kwam neer op drie Duitse delen ten opzichte van één Boheems deel, een kiem voor latere moeilijkheden.

Belangrijk voor het vervolg zijn Karels zonen Wenzel en Sigismund, voortgekomen uit twee van de vier huwelijken van Karel. Wenzel en Sigismund waren dus halfbroers.

Wenzel was de oudste zoon en als zodanig de opvolger van Karel als koning van Bohemen, gekroond in 1363. Hij is de geschiedenis ingegaan als één van de minst bekwame Duitse koningen, wiens koningschap in het teken stond van ongekende wreedheid en egoïsme, zowel persoonlijk als politiek.²⁴ Wenzel kwam in ernstig conflict met de geestelijkheid en met een deel van de adel. Maar de Koning liet “een ieder die tegen hem was de kop af slaan” en zo zorgde hij tijdelijk voor rust.

Al sinds de machtsperiode van Karel hadden de Tsjechen de opvatting dat de koningen meer het belang van de Duitsers dan van de Bohemen voorstonden. Het aantal Duitsers was nog steeds verder toegenomen en had het hoogtepunt bereikt. Dit veroorzaakte in toenemende mate ergernis bij de Tsjechen. Bovendien was de kwestie van de achterstelling van de Tsjechische taal al langere tijd een doorn in het oog van de Tsjechen.

“Die Verbitterung der beiden Nationen nahm alle Tag zu. Endlich kam es zu Tätigkeiten. Ein Deutscher gab einem böhmischen Knaben einen

²⁴ Flocken, Jan von, *Wenzel, Deutschlands schlechtestester König*, In: Die Welt, 18-11-07 te raadplegen:
<http://www.welt.de/kultur/history/article1369978/Wenzel-Deutschlands-schlechtestester-Koenig.html>

derben Stoß auf dem Obstmarkte. Der Vater des Kindes lief hinzu, und verzetzte dem Deutschen eine Mauschelle. Ein jeder nahm sich nun seiner Nation an. Man schlug sich, und neune blieben auf der Stelle todt.”²⁵ Dit voorval is vermeld onder het jaar 1406 in de Pelcl-kroniek. De koning Wenzel hield zich in deze controverse steeds afzijdig en de Tsjechen wendden zich tot de algemeen hoog geachte Tsjechische geleerde Johannes Hus (1369/70-1415)

Hus is in de kerkgeschiedenis als Reformator bekend geworden, maar hij was dus eerst vooral leider van de Tsjechische bevolkingsgroep in het verzet tegen de Duitsers. Hij bewerkte dat in de Praagse universiteit en de gemeenteraad de overmacht van de Duitsers verloren ging. Hierdoor trokken grote groepen Duitsers weg uit Praag, naar naburige landen waaronder Saksen en in het bijzonder Leipzig en Ingolstadt. Dit heeft onder meer bijgedragen aan de stichting van de universiteit van Leipzig. We merken op, dat wat dit aspect betreft, Luther historisch gezien juist tot de tegenpartij van Hus gerekend moet worden.

Religieus gemotiveerde beschuldigingen tegen Hus waren aanvankelijk nog niet het belangrijkste punt. Maar de controverse breidde zich uit en daarmee kwam later alsnog het accent op godsdienstige twistzaken te liggen. Hus moest te Rome bij de paus verschijnen, maar durfde niet te reizen omdat de Duitsers hem vijandig gezind waren. De tweespalt, die dus zowel religieuze als etnisch-demografische aspecten had, vond een trieste toespitsing in de verbranding van Hus en één van zijn medestanders op het concilie van Konstanz in 1415.

Inmiddels had in 1411 Sigismund het bewind van zijn halfbroer Wenzel overgenomen, omdat er algehele onvrede bestond over het functioneren van Wenzel. Sigismund had aan Hus een vrijgeleide voor het Konstanzer concilie beloofd, maar kwam die belofte dus niet na. Dit feit lokte verdere spanningen uit, omdat de Tsjechen de dood van hun vertegenwoordigers als een enorme belediging zagen. De vijandelijkheden, die zich door heel Bohemen verspreidden, mondten uit in de Hussietenoorlogen. De natie verdeelde zich in twee partijen, en het ene kamp verwoestte kerken en kloosters terwijl de andere partij met even grote wreedheid de Hussieten bestreed.

Pelcl voegt nog een andere opmerkelijke verklaring toe: “Mit Anfang des fünfzehnten Jahrhunderts legte sich die ganze böhmische Nation auf die Gottesgelehrsamkeit Man schrieb und las sonst nicht als Bibel. Es sind noch viele schöne und prächtige böhmische Bibeln vorhanden

²⁵ Pelcl blz. 219

(.....) Allein dies zu weit und zu allgemien getriebene Wissenschaft verwirrte nach und nach den Böhmen das Gehirn so, daß sie hernach, wie hungrige Wölfe, über einander herfielen,..."²⁶

Keizer Sigismund had door de wanorde in Praag lange tijd niet de moed om daar naar toe te gaan en orde op zaken te stellen. Maar uiteindelijk kwam hij toch en verordende godsdienstvrijheid voor de Hussieten, maar tegelijk eiste hij dat alle kloosters en kerken met rust gelaten werden en dat de geestelijken weer terug op hun post kwamen. Hij zette bovendien alle Hussitische burggraven van de koninklijke burchten en alle andere Hussitische ambtenaren af en bezette de vrijgekomen posten met katholieken. De Boheemse ridders en baronnen had hij echter niet aan zijn zijde, want het leek erop dat Sigismund "wreed met Bohemen omging". Dat maakten zij op uit hun waarnemingen, dat hij "Bohemers van beide geslachten en alle leeftijden vermoordde, het land verwoestte met vuur en zwaard; de Bohemers neerzette als ketters, hen bij alle buurlanden gehaat maakte.... En dat hij de Bohemen wilde uitroeien en de steden met Duitsers bevolken."²⁷

In de volgende veldslagen van Sigismund, zelfs wel kruistochten tegen de Hussieten genoemd, behaalden de Bohemen grote overwinningen tegen de heterogeen samengestelde troepen van de Keizer. Hun gezamenlijk doel werd onder meer om de Duitse Saksen, die zich gevestigd hadden door toedoen van Sigismund, te verdrijven uit Bohemen. De oorlogen werden vanwege hun wrede, bloedige karakter wel gekarakteriseerd als de "schrik van Europa". Tegelijk kenden de buitengrenzen van het heilige Roomse Rijk een voortdurende ernstige bedreiging door de steeds verder oprukkende Turken.

In deze fase van de geschiedenis komt de familie Schlick binnen de gezichtskring. De familie dus waarmee Luther later in contact zou staan en die in meerdere opzichten een cruciale rol in de reformatie zou spelen. Aan Schlick-familieleden zou Luther zijn *Judenschriften* later richten. Keizer Sigismund was namelijk degene, die vanaf 1434

²⁶ Pelcl blz. 320

²⁷ Pelcl blz. 342

uitgebreide gebieden in Noordwest Bohemen aan Kaspar Schlick gaf. Kaspar Schlick²⁸, de stamvader van de familie Schlick kwam waarschijnlijk uit Bohemen, maar hij was aan het keizerlijke hof gekomen en had daar een hoge positie verworven. Sigismunds dochter Elizabeth trouwde met Albrecht van Habsburg. Albrecht werd Sigismunds opvolger in 1437, waardoor er een eind kwam aan de regering van het huis Luxemburg en het huis Habsburg aan de macht kwam. Albrecht stierf echter onverwacht al na twee jaar. Hij had toen met Elizabeth al een dochter (die naar haar moeder ook Elisabeth heette, maar van achternaam verschilde: dus niet meer Van Luxemburg maar Van Habsburg). Ten tijde van Albrechts dood was Elizabeth weer zwanger. Zij zou na haar mans overlijden een zoon ter wereld brengen en hem Ladislaus Postumus noemen. Deze laatste naam omdat hij na zijn vaders dood geboren werd. Maar deze Ladislaus kon dus zijn vader niet direct opvolgen. Daarom werd er een stadhouder gekozen in de persoon van Georg van Podiebrad. Ladislaus' zus Elisabeth zou later met de Poolse koning uit het geslacht Jagellio trouwen, wat ook dit Poolse koningshuis in de invloedssfeer van het Heilige Roomse Rijk bracht. Uit dit huwelijk van Elizabeth kwam Vladislav (1456-1516) voort, naast overigens nog 12 andere kinderen, die later gekozen zou worden als koning van Bohemen, onder meer omdat hij via Sigismund een verre afstammeling was van Karel IV. Stadhouder Georg van Podiebrad had intussen een buitengewoon lastige positie. Want hij probeerde de vrede tussen de strijdende etnische en religieuze groepen te bestendigen, maar werd door de paus tot ketter verklaard. Intussen werd de erfopvolger, Albrechts zoon Prins Ladislaus opgevoed in Wenen aan het hof van keizer Friedrich III, onder meer door kanselier Kaspar Schlick, waaruit blijkt hoe belangrijk deze figuur was. Toen Ladislaus oud genoeg was om in de openbaarheid te treden kwam hij naar Praag. Hier zou hij in het huwelijk treden met Magdalena van Frankrijk. Over de wijze hoe hij zou moeten gaan regeren was vooraf een grote vergadering gehouden, waar ook voorname Duitse vorsten aanwezig waren, zoals de hertogen van Saksen, Beieren, Brandenburg. Toen Ladislaus in Praag was, gedroeg hij zich uiterst afstandelijk ten opzichte van de Bohemen, terwijl hij de Duitsers met respect behandelde. Dit zette kwaad bloed en wakkerde de aloude tegenstellingen weer aan. Maar plotseling nog voor het huwelijk stierf Ladislaus op 17 jarige leeftijd, in 1457.

²⁸ Over Kaspar en verdere familie Schlick: zie Hfdst. 3